

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ З ВАЖКОВИХОВУВАНИМИ ДІТЬМИ

Завдання психологічної служби системи освіти України полягає в сприянні повноцінному особистісному й інтелектуальному розвитку дітей на кожному віковому етапі, у створенні умов для формування в них мотивації до самовиховання і саморозвитку; у забезпеченні індивідуального підходу до кожної дитини, у профілактиці і корекції відхилень в інтелектуальному й особистісному розвитку дитини. Виконуючи ці завдання, практичний

психолог здійснює психологічний супровід учнів, що і є основним змістом превентивної роботи з подолання проблем девіантної поведінки школярів.

Девіантна поведінка — це поведінка з відхиленнями. Психологи розглядають *девіантність* як поведінку, що перебуває на межі правової та деліквентної (кримінальної, що має ознаки злочину). Дітей, яким притаманні відхилення поведінкових реакцій, називають по-різному: недисципліновані, педагогічно або соціально занедбані, важкі діти, важковиховувані, схильні до правопорушень, девіантні підлітки тощо. Ці терміни найчастіше використовують як синоніми.

Н. Максимова виділяє **типи важковиховуваності залежно від соціальної дезадаптації підлітків, які чинять опір педагогічним впливам:**

- несформованість особистісних структур, низький рівень моральних уявлень і соціально прийнятних навичок поведінки (педагогічно занедбані діти);
- особливості розвитку вищої нервової діяльності (акцентуації характеру, емоційна нестійкість, імпульсивність тощо);
- невмілі виховні впливи (помилкова або ситуативна важковиховуваність);
- функціональні новоутворення особистості (власне важковиховуваність).

I. Фурманов формування негативних форм поведінки в дітей пов'язує зі стилями сімейного виховання:

- емоційне відторгнення (на кшталт Попелюшки);
  - «гіпопротекція» (дитина належить сама собі);
  - панівна гіперпротекція (надто велика увага батьків і позбавлення дитини самостійності).

Існує багато інших спроб класифікації важковиховуваності. Ці знання необхідні практичним психологам для розуміння механізмів походження, появи відхилень у поведінці школярів, передумов і причин девіантності.

Кожному девіантному підлітку властивий свій набір відхилень у поведінці: пропуски уроків, фізичне насильство над однолітками, грубість у спілкуванні, ворожість до людей, нехтування обов'язками, агресивна протидія педагогічним вимогам, недовіра до батьків та вчителів, завищена самооцінка та рівень домагань. Практичному шкільному психологу важливо дослідити їхній генезис, тобто дати відповіді на запитання: «звідки?», «чому?». Лише тоді можна вирішувати завдання профілактики, діагностики, консультування і корекції, але слід пам'ятати, що причини порушень поведінки завжди складні і здебільшого постають у взаємозв'язку біологічних і соціальних факторів.

Причини відхилень поведінки можуть бути різноманітними: деформації в розвитку і задоволенні потреб, моральних переконань; безвідповідальність, відсутність почуття обов'язку; нездатність приймати самостійні рішення й підтверджувати слова ділом, психічні патології, а також упереджене оцінне ставлення, нещирість, лукавство, цинізм оточення, їхня душевна глухота й сліпота тощо. Однією з причин є особливість підліткового віку, адже на межі **10-12** років, особливо під час переходу в 5-6 клас, у школярів з уповільненим темпом сприйняття і мислення поступово зникає інтерес до навчання, вони стають неуважними, сприймають заняття як форму примусу. За цих умов починає зароджуватись відчуженість та неприязнь учня до вчителя, до школи. Зростає озлобленість, егоїзм, брехливість, грубість, упертість. До того ж виявляється, що переважна більшість батьків таких учнів не може розібратися в цьому психологічно складному періоді й у результаті виникає криза. Незабаром такі учні стають зайвими у класі, і боротися за їхню долю, стати помічником і порадиником здатен не кожний вчитель. Саме в цьому випадку дітям може прийти на допомогу психолог.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОПЧНА ДІАГНОСТИКА ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ДІТЕЙ

Комплексне вивчення причин виникнення відхилень у поведінці, створення прогностичної програми реальних заходів і шляхів подолання проблем девіантних школярів, одночасна робота з подолання недоліків сімейного та педагогічного виховання диктує необхідність розробити систему заходів для надання психологічної допомоги всім учасникам навчально-виховного процесу.

Які ж діагностичні методики прийдуть на допомогу практичному психологу та соціальному педагогу із цього питання? Блок таких діагностичних методик доволі різноманітний. Для діагностичних цілей можуть бути використані і загальні методики, і спеціальні тести, і їх поєднання. Пропонуємо використовувати в роботі різноманітні моделі діагностики. Для виявлення важковиховуваності учня ми рекомендуємо методику В. М. Оржеховської, яку можна використовувати для початкової спільної роботи практичного психолога, та класного керівника.

Для роботи з важковиховуваними дітьми доцільно використовувати патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) А. Лічко, який виділяє 11 типів акцентуацій характеру. Спрощений та більш доступний у роботі для діагностики акцентуацій особистості є опитувальник Х. Шмішека, в основу якого покладено концепцію «акцентуацій особистості» К. Леонгарда. Окрім того, багатофакторний опитувальник особистості Р. Кеттела — тест практичний та універсальний — дає багатоаспектну інформацію про особистість. Продуктивним є і тест «ВВНД» (властивості вищої нервової діяльності), що його успішно використовують психологи вже понад 15 років.

Для спостережень за важковиховуваними можна використовувати карту спостережень Д. Скотта («Робоча книга шкільного психолога» І. В. Дубровіної), в діагностичній роботі зі школярами психолог може отримати інформацію про важковиховуваного учня, використавши проєктивний тест М. Люшера, ексрес-діагностику характерологічних особливостей учня, шкалу самооцінки С. Спілбергера (особиста та ситуативна тривожність), тест шкільної тривожності Філіпса, методику Дембо-Рубінштейна (модифікація А.

М. Прихожан) оцінювання школярами особистих якостей, результати соціометрії, за потребою — методику дослідження показників і форм агресії А. Басса, А. Дарки.

Для з'ясування типу темпераменту можна використати опитувальник Г. Айзенка або теплінг-тест; для визначення типу реагування в конфліктній ситуації — тест фрустрації С. Розенцвейга. Цікаво, що підлітки, яких вважають важковиховуваними, дуже відрізняються за спрямованістю стереотипної реакції на конфліктну ситуацію. Одні з них виявляють екстернальність, а інші — інтернальність. Буває й так, що дитина байдужа або займає позицію компромісу. У будь-якому випадку різні типи реакції дитини є значущими для психолога.

Інформативною для психолога є діагностика вад особистісного розвитку (ДВОР) — опитувальник для дітей 9-11 років. Анкетування (90 запитань) дає можливість психологу визначити рівень тривожності, імпульсивності, агресивності, схильності до нечесної поведінки, асоціальності, замкнутості, невпевненості, екстернальності та естетичної нечутливості. Слід відзначити, що організація процесу проведення анкетування має дуже важливе значення, тому що чесність відповідей безпосередньо залежить від довірливого контакту, який зуміє встановити психолог із дітьми. Валідність діагностики підтверджується багаторічним досвідом її використання.

Проективні тести мають низку переваг, зокрема в тому, що діти сприймають їх як гру й не усвідомлюють мети дослідження, натомість це дає можливість одержувати не очікуваний результат, а істинний, тобто прочинити двері у світ особистісних проблем, що не завжди доступно вербальним методикам. Діагностика характерологічних якостей особистості за допомогою проективних методик: «Дім, дерево, людина», «Малюнок сім'ї», «Неіснуюча тварина» є доволі інформативною, проте потребує теоретичної підготовки психолога та достатнього практичного досвіду роботи з тестами.

КОРЕКЦІЙНА РОБОТА З ВАЖКОВИХОВУВАНИМИ ДІТЬМИ

Високий професіоналізм психолога необхідний і для проведення корекційної роботи з важковиховуваними підлітками, яка має передбачати і забезпечувати формування та оптимальне функціонування відповідних психологічних механізмів. Г. Ейдемільер та В. Юстицький виділяють три основні завдання, які психолог повинен виконувати в ході психокорекційної роботи з акценту-йованими підлітками:

- сприяти розпізнаванню підлітком важких для нього ситуацій;
- навчити аналізувати їх;
- виробити алгоритми поведінки людини у критичних для неї ситуаціях.

Мета психокорекційної роботи з учнями: перетворення соціальних норм поведінки, формування почуття відповідальності, вимогливості до себе, адекватної оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей, тобто критеріїв оцінної діяльності.

Тренінги на вироблення комунікативних навичок, емпатійних здібностей тощо ґрунтуються на творчій співпраці психолога та дітей. Для різних вікових груп можна використати різноманітні методики, психотехніки та вправи, апробовані варіанти практичних занять, що їх пропонують професійна періодика, методичні посібники та мо-

нографії. Знову ж, від психолога залежить створення позитивної мотивації, зняття емоційного напруження, створення атмосфери «захищеності», взаємної довіри у групі; зацікавленості дітей у заняттях, вироблення навичок ауторелаксації. Психологічним результатом корекційної роботи є поліпшення поведінки дітей не тільки за умов контролю, а й тоді, коли він відсутній, тобто коли «працюють» навички самоконтролю.

Вчинок дитини — досвід її самостійної поведінки — має внутрішній мотиваційний зміст. Вимоги вчителя, батьків не діють на підлітка, тому що він внутрішньо не сприймає ці вимоги. Найімовірніше, він не буде їх виконувати, або ж виконає формально, оскільки вони можуть викликати лише опір або протест. Зовнішні причини діють лише через внутрішні умови, через психічний стан суб'єкта, через його думки і почуття.

Важливою умовою успіху в подоланні девіантності є бажання дитини змінити саму себе, що є передумовою цілеспрямованих позитивних суб'єктивних новоутворень. Самосвідомість — усвідомлення себе як людини — необхідна умова саморегуляції, тобто управління своєю поведінкою. Одним із найважливіших компонентів структури самосвідомості є самооцінка, об'єкти якої є різноманітними — предметна діяльність, її результати, поведінка, розумові та фізичні якості, здібності, риси характеру — узагальнений «Я-образ». Найважливіший параметр самооцінки — її адекватність.

ПРОСВІТНИЦЬКА ТА ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА

Профілактику адиктивної поведінки (поведінки, обтяженої залежністю- зловживанням алкоголю, тютюнопалінням та ін.) необхідно починати з молодших класів. Такі методи, як бесіда, рольова гра, анкетне опитування, вправи на розвиток емпатійних здібностей, адекватного оцінного ставлення до героїв повчальних історій та орієнтації на здоровий спосіб життя закріплюють навички позитивної соціальної адаптації дитини, особливо коли робота пролонгована в середніх та старших класах. Діти вчать не перейматися атрибутикою дорослості: вживанням алкогольних напоїв, палінням, в деяких випадках нейтралізується вплив негативних референтних груп та неблагополучних сімей.

Сім'я — основний інститут виховання дітей. Зразки поведінки діти переймають від своїх батьків, але ж батьки визначають і норми оцінювання поведінки. Зрозуміло, чому діти часто живуть у «королівстві кривих дзеркал», яке пронизане подвійною, а то й потрійною мораллю. Діти часто грають ролі своїх батьків, тому дуже важливо запобігти закріпленню дезадаптивних форм поведінки дитини шляхом психокорекційної та консультативної роботи не тільки з дітьми, а й з батьками.

Форми просвітницької, профілактичної, корекційної роботи з батьками учнів різноманітні: лекції, рольові ігри, тренінги, практикуми, міні-тести. Тренінги батьківської ефективності, на яких батькам випадає нагода дізнатись про складові батьківської любові, першооснови сімейного виховання, де вони мають змогу розв'язувати психологічні завдання з метою уникнення сімейних конфліктів та засвоїти алгоритми адекватних поведінкових реакцій на вчинки дітей, поліпшують атмосферу сімейного спілкування. - Найважливіше, чого може досягти психолог у роботі з батьками, — розуміння й усвідомлення ними власних недоліків і зацікавленості в їх подоланні. Індивідуальна консультативна та корекцій-на робота з батьками девіантних підлітків передбачає

коректно, без втручання в сімейні справи, долати батьківську імпульсивність та інші вади для поліпшення міжособистісних стосунків у сім'ї, запобігання делінквентній поведінці дітей.

Одне з головних завдань психолога — досягнення позитивних результатів профілактики, корекції девіантної поведінки учнів, здійснення психологічної підтримки вчителя, адже часто він, не бажаючи того, провокує відхилення в поведінці дитини.

Діяльність педагога накладає відбиток на його особистість. Для роботи вчителя характерне явище професійної деформації. Негативні її прояви: нервові та серцево-судинні захворювання, звичка до менторства, бажання всіх повчати, звуження кругозору до рівня інтересу вихованців, усталені стереотипи ставлення до учнів, особливо негативне ставлення до «незручних» — девіантних — школярів.

Важковиховувані учні стають об'єктами безкінечних повчань. Взаємне неприйняття позицій вихователя та вихованця, прірва нерозуміння породжують конфлікти, а інколи є однією з причин соціальної дезадаптації.

Завдання психолога — знизити рівень професійної деформації, гуманізувати, зробити більш гармонійними взаємини вихователя та вихованців. Допомогти в розв'язанні цієї проблеми можуть тренінги педагогічної ефективності, які дають змогу осягнути сутність педагогічної рефлексії, розвивати емпатію вчителя, сприяють оволодінню методами вирішення завдань для практичної роботи із самовдосконалення особистості, вправами на розвиток умінь аналізувати взаємини з учнями та прийомами самопізнання й психологічного захисту.

Психокорекційна індивідуальна робота з учителем необхідна тоді, коли саме він може відіграти головну роль у перевихованні, або ж коли він є першопричиною девіантної поведінки учня (наприклад, низька якість викладання, нерозуміння дитини, неприязнь до учня, негативна оцінка не вчинку, а особистості дитини загалом, організація негативної оцінки учня класом, недовіра до учня, авторитаризм, формалізм). Завоювання довіри девіантних підлітків педагога інколи вважають непотрібним.

У процесі індивідуальних психологічних консультацій психологу вдається долати неприязнь між учнем і вчителем. Навчання учня покращується, спілкування вчителя й учня набуває ознак доброзичливості, взаєморозуміння, і навіть досягається захоплення учня вчителем. Усього лише в період адаптації вчитель був надто суворим і вимогливим. Вчасне, а головне — «непомітне»

втручання психолога створює ситуацію, яка зумовила потребу в діловому, а потім і в особистому спілкуванні, а вимоги вчителя стали доступними, обґрунтованими, справедливими, послідовними, принциповими.

ДІЛОВА ДОКУМЕНТАЦІЯ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА В РОБОТІ З ВАЖКОВИХОВУВАНИМИ ДІТЬМИ

Аспекти роботи соціально-психологічної служби школи з важковиховуваними учнями потрібно систематично розглядати на педрадах школи, радах профілактики школи, методоб'єднаннях класних керівників, малих педрадах. Такими аспектами є:

- причини виникнення важковиховуваності учнів та форми її виявлення;
- індивідуально-психологічні та вікові особливості особистості;
- взаємодія школи та сім'ї в подоланні важковиховуваності;

- індивідуальний підхід до важковиховуваних;
- особливості організації навчальної діяльності, шляхи виховання стійкого інтересу до знань;
- особливості підліткового віку й педагогічна занедбаність учнів;
- залучення важковиховуваних до різних видів діяльності;
- організація спілкування учнів у класному колективі.

Уся робота практичного психолога та соціального педагога з важковиховуваними дітьми повинна бути системною, тоді можна очікувати позитивних результатів.

Яка ж система роботи з важковиховуваними?

1. Виявлення дітей, які мають труднощі в навчанні, проблеми в поведінці, ознаки емоційних розладів.
2. Визначення причин труднощів учнів «групи ризику», діагностика важковиховуваних.
3. Корекційно-відновлювальна і розвивальна робота (індивідуальна і групова).
  4. Робота з педколективом школи.
5. Робота із сім'ями важковиховуваних дітей (консультації, виступи, відвідування, тренінги тощо).
6. Взаємодія з адміністрацією школи із цього питання (рада профілактики, малі педради).
7. Взаємодія з інспекцією у справах неповнолітніх, соціальною службою для молоді.

Робота психолога та соціального педагога має бути відповідно оформлена і зафіксована. Пропонуємо перелік ділової документації для роботи практичного психолога та соціального педагога з важковиховуваними дітьми.

1. Загальний план роботи практичного психолога (соціального педагога) з важковиховуваними дітьми.
2. Список важковиховуваних дітей і учнів «групи ризику», затверджений директором школи.
3. Індивідуальна картка важковиховуваного учня індивідуальна картка соціально-педагогічного супроводу.
4. Індивідуальний план роботи з важковиховуваним учнем.
5. Результати індивідуальної психодіагностики з важковиховуваним (№ з/п, дата проведення, назва методики, результат, висновки та рекомендації), бланк, який заповнює дитина.
6. Облік проведеної роботи з важковиховуваним учнем (№ з/п, дата, зміст, результат, висновки та рекомендації).
7. Записи про проведену роботу з важковиховуваними учнями мають бути також відображені в журналах: щоденного обліку роботи, корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи, протоколах індивідуальних та групових консультацій (для батьків, учнів та вчителів).
8. Папка з психодіагностичними, корекційно-відновлювальними та розвивальними матеріалами, яка постійно поповнюється.
9. Просвітницькі матеріали.
10. Для соціальних педагогів — акт обстеження матеріально-побутових умов проживання дитини, соціальний паспорт класу (код 0,5-важковиховуваність дитини, девіантність), соціальний паспорт навчального закладу, облікова картка сім'ї дитини, щодо якої здійснюють соціальний супровід. Ефективність

роботи психолога і соціального педагога з важковиховуваними дітьми полягає в налагодженні з дитиною, батьком, учителем позитивної, емоційно-насиченої атмосфери взаємин, яка давала б можливість дитині підвищувати її самоповагу, сприяла відчуттю нею радості власних можливостей та досягнень. Обов'язково потрібно пам'ятати аксіому психологічного супроводу: індивідуальне життя людини самоцінне, унікальне, повинно бути позбавлене насильства. Кожну дитину необхідно знати, розуміти, допомагати їй, сприяти й радіти її успіхові, а дитини, в якій є проблеми, це стосується в першу чергу.